



Człowiek w filozofii dialogu

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Mapa myśli](#)
- [Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Martin Buber, *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, tłum. Jan Doka, Warszawa 1992, s. 45. Cytat za: Tadeusz Gadacz, *Historia filozofii XX wieku. Nurty*, t. 2, Kraków 2009, s. 570.
- Źródło: Martin Buber, *Problem człowieka*, tłum. J. Doka, Warszawa 1993, s. 93.
- Źródło: Stefan Amsterdamski, *Między historią a metodą. Spory o racjonalność nauki*, Warszawa 1983, s. 80.
- Źródło: Stefan Amsterdamski, *Między historią a metodą. Spory o racjonalność nauki*, Warszawa 1983, s. 70.
- Źródło: Stefan Amsterdamski, *Między historią a metodą. Spory o racjonalność nauki*, Warszawa 1983, s. 72–80.
- Źródło: Stefan Amsterdamski, *Między historią a metodą. Spory o racjonalność nauki*, Warszawa 1983, s. 68–70.
- Źródło: Józef Tischner, *Spotkanie z myślą Lévinasa*, [w:] Emmanuel Lévinas, *Etyka i Nieskończony. Rozmowy z Philipp'em Nemo*, tłum. B. Opolska-Kokoszka, Kraków 1991, s. 8.
- Źródło: Emmanuel Lévinas, *Etyka i Nieskończony. Rozmowy z Philipp'em Nemo*, tłum. B. Opolska-Kokoszka, Kraków 1991, s. 50.
- Źródło: Barbara Skarga, *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*, Kraków 1997, s. 103.
- Źródło: Józef Tischner, *Myślenie według wartości*, Kraków 2002, s. 9.



Człowiek w filozofii dialogu

Źródło: Pixabay, domena publiczna.

Człowiek musi stać się głównym tematem filozoficznych dociekań – twierdzą filozofowie dialogu. Tylko tak bowiem można zrozumieć dramat jego istnienia i tylko tak można minimalizować zło, którego jest ofiarą. Takie postawienie sprawy nie jest przypadkowe – wynika ono z dziejowej konieczności. Jednostka stała się niczym wobec horroru XX-wiecznych totalitaryzmów. Co zatem zrobić, by przywrócić należne jej miejsce? Odpowiedź jest następująca: trzeba odwrócić kierunkowy wektor pytań antropologicznych: chodzić ma nie o moje własne bycie, ale o innego; chodzić ma nie o poznanie, lecz o spotkanie. Dokonać tego można jedynie na płaszczyźnie etycznej.

Twoje cele

- Zapoznasz się z informacjami na temat filozofii dialogu.
- Przeanalizujesz podstawowe kategorie filozoficzne odnoszące się do człowieka.
- Zastanowisz się nad aktualnością filozoficznej koncepcji człowieka u dialogików.

Przeciw idei totalności

Filozoficzny punkt wyjścia można u dialogików przedstawić następująco. Problem człowieka wymaga nowej filozofii; stara niewiele o nim mogła powiedzieć. Jeśli mówiła, nie dotykała sedna zagadnienia, błędziła po obrzeżach, fałszowała. Przede wszystkim zaś zajmowała się innymi sprawami, człowiek znajdował się na marginesie filozoficznych dociekań. Dotychczasowa myśl europejska koncentrowała się bowiem na idei całości i totalności. Stało się tak, ponieważ pragnienie jasności wiedzy zamykało różnorodność ludzkich doświadczeń w jednej uniwersalnej formule. W ten sposób filozofia osiągnęła ideał koherencji – bezpowrotnie straciła jednak możliwość dotarcia do tego, co złożone i nieredukowalne, tj. możliwość dotarcia do człowieka. Dialogicy mówią jednak jeszcze mocniej: filozofia nie tylko zignorowała ważność pytań antropologicznych, lecz także stała się odpowiedzialna za zło, którego ofiarą stał się człowiek. Jeśli bowiem ideał całości (jak mówi Lévinas: ideał „Tego-Samego”) unieważnia wszystko to, co się w nim nie mieści, to skutek jest następujący: najpierw jest brak akceptacji i nietolerancja, potem przemoc, gwałt i wojna. Totalitaryzmy XX wieku są konsekwencją myślenia podporządkowanego idei jedności.

Dla filozofów dialogu refleksja nad człowiekiem nie jest więc jakąś bliżej niezdefiniowaną potrzebą intelektualną, lecz koniecznością. O konieczności tej pisał sugestywnie Józef Tischner:

((Józef Tischner

Myślenie według wartości

Wydaje mi się, że przed wszelkim filozofowaniem, zwłaszcza u nas, trzeba dokonać istotnego wyboru: trzeba wybrać z tego, o czym myśleć można, to, o czym myśleć trzeba. A to, o czym myśleć trzeba, nie pochodzi u nas z kart książki, lecz twarzy zaniepokojonego swym losem człowieka. Kiedyś filozofia rodziła się z podziwu wobec otaczającego świata (Arystoteles). A potem także z wątpienia (Kartezjusz). A teraz, na naszej ziemi, rodzi się ona z bólu. O jakości filozofii decyduje jakość bólu ludzkiego, który chce filozofia wyrażać i któremu chce zaradzać. Kto tego nie widzi, jest bliski zdrady.

Źródło: Józef Tischner, *Myślenie według wartości*, Kraków 2002, s. 9.

Opisane wyżej argumenty każą filozofom dialogu po pierwsze zerwać z **monizmem**, by podkreślić potrzebę **pluralizmu**. Po drugie – przeciwstawić się teoriopoznawczej relacji podmiot–przedmiot, by na jej miejscu usankcjonować spotkanie Ja z Ty. Po trzecie – zastąpić filozofię substancji (**ontologię**) próbą stworzenia **metafizyki** jako etyki. W ten sposób w centrum zainteresowań filozofii dialogu staje człowiek. Trzeba podkreślić, że nie jest to ani człowiek kartezjański, czyli poznający podmiot, ujmowany z subiektywnej perspektywy „Ja jestem”, ani człowiek rozważany w obrębie filozofii egzystencjalnej, dla którego pierwszym problemem jest jego własne bycie, jego własna **egzystencja**. Kim więc jest ten człowiek?

Zasada dialogiczna

Można powiedzieć, że filozofia dialogu jest filozofią drugiej osoby (Ty). Doświadczeniem źródłowym – a więc tym, co pierwsze, fundamentalne i fundujące myślenie – nie jest odkrycie zewnętrznej rzeczywistości (obiektywistyczna filozofia trzeciej osoby „To”), ani własnego istnienia (subiektywna filozofia pierwszej osoby „Ja”), lecz odkrycie innego („Ty”). Zanim bowiem odkryję własną podmiotowość i stanę naprzeciw świata, spotykam Ty, który wzywa mnie do odpowiedzialności. Barbara Skarga ujmuje to w sposób następujący:

((Barbara Skarga

Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne

Jest w człowieku coś pierwotniejszego, jeszcze przed świadomością i sensem: to bliskość Innego.

Źródło: Barbara Skarga, *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*, Kraków 1997, s. 103.

Ty w etycznym wezwaniu zwraca się właśnie do mnie. Słyszając to wezwanie i odpowiadając, odkrywam swoje Ja. Węzeł mojej tożsamości ma więc charakter etyczny. To, kim jest człowiek, tłumaczy **zasada dialogiczna**: Ja istnieje tylko dzięki Ty, a bycie jest zawsze współbyciem.

Człowiek staje się Ja w spotkaniu z Ty. Spotkanie to, jak już wiemy, nie ma jednak nic wspólnego z poznaniem. Wszelka próba definicji, nazwania czy klasyfikowania Ty uniemożliwia wejście w relację dialogiczną. Ty jest całkowicie inne. Jest w diachronii. Martin Buber pisze w sposób następujący:

((Martin Buber

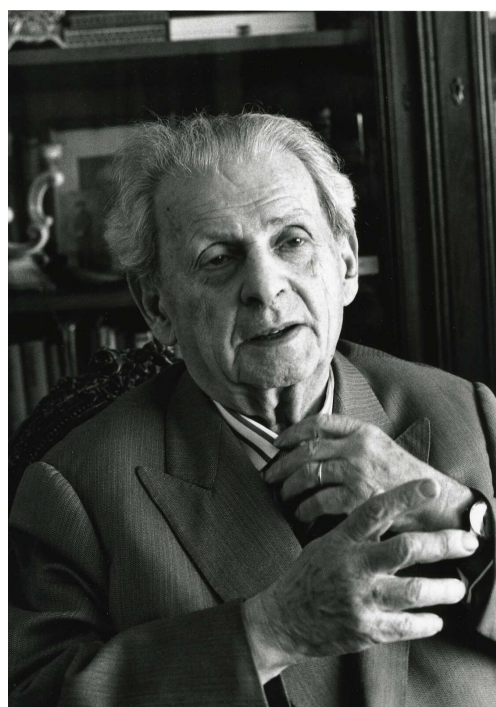
Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych

Relacja z Ty jest bezpośrednia. Między Ja i Ty nie ma żadnej pojęciowości, żadnej wiedzy, żadnej fantazji, a sama pamięć zmienia się, kiedy przechodzi od szczegółu do całości. Między Ja i Ty nie ma celu, nie ma pożądania ani antycypacji, a sama tęsknota zmienia się, gdy przechodzi od marzenia do zjawiska. Każdy środek jest przeszkodą. Tylko tam, gdzie rozpadły się wszelkie środki, dokonuje się spotkanie.

Źródło: Martin Buber, *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, tłum. Jan Doktór, Warszawa 1992, s. 45. Cytat za: Tadeusz Gadacz, *Historia filozofii XX wieku. Nurty*, t. 2, Kraków 2009, s. 570.

W podobnym tonie wypowiada się także Lévinas, pisząc o twarzy innego:

“



Emmanuel Lévinas

Źródło: Bracha L. Ettinger, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 2.5.

Emmanuel Lévinas

***Etyka i Nieskończony.
Rozmowy z Philipp'em
Nemo***

[...] twarz nie jest widziana. Jest tym, co nie może stać się treścią, którą objęłaby nasza myśl; jest niezawieralnością, prowadzi nas poza. Dzięki temu właśnie znaczenie twarzy wydobywa ją z bytu jako korelatu wiedzy.

Źródło: Emmanuel Lévinas, *Etyka i Nieskończony. Rozmowy z Philipp'em Nemo*, tłum. B. Opolska-Kokoszka, Kraków 1991, s. 50.

Dar

A zatem spotkanie z Ty, które umożliwia Ja, ma charakter etyczny, gdyż odkrycie siebie dokonuje się nie poprzez ruch świadomości, lecz poprzez moralne wezwanie drugiego. Ten drugi, co szczególnie podkreśla Lévinas w polemice z Buberem, nie jest jakimś równorzędnym partnerem rozmowy, a relacja z nim nie jest symetryczna. Ty znajduje się ponad Ja. Jest mistrzem i nauczycielem. Drugi wzywa mnie do odpowiedzialności – dzięki niemu mogę stać się sobą. Dodajmy jednak ważne uzupełnienie: Spotkania z drugim nie można przewidzieć czy zaplanować. Inicjatywa nie leży tu w ogóle po stronie Ja. Spotkanie

jest darem, a Ja może się jedynie na ten dar otworzyć, spełniając warunek bezinteresowności. Należy zapytać jednak: od kogo pochodzi ten dar? Dialogicy odpowiadają: od Boga.

Człowieka nie da się więc zrozumieć poprzez kategorie ontologiczne i intelektualny rygor prawideł poznania. Człowiek odsłania swą najgłębszą naturę, gdy jest rozpatrywany w kontekście etycznym i metafizycznym. Komentując filozofię Lévinasa, Tischner pisze tak:

((Józef Tischner

Spotkanie z myślą Lévinasa

W tym punkcie powstaje pytanie: czy dany nam jest jakiś byt, w którego zachowaniach moglibyśmy odczytać obecność innej logiki niż logika bytu? Czy dane jest nam coś, w czym prześwituje nad-byt? Co jest lub może być dla nas bytem w pełnym sensie „metafizycznym”? Bytem takim jest człowiek. Ale człowiek nie dlatego jest bytem metafizycznym, że pisze książki o metafizyce i je czyta, ale dlatego, że niesie w swej duszy metafizyczny wymiar, dzięki któremu może umrzeć za to, co niewidzialne. „Umrzeć za to, co niewidzialne, oto prawdziwa metafizyka” – powie Lévinas.

Źródło: Józef Tischner, *Spotkanie z myślą Lévinasa*, [w:] Emmanuel Lévinas, *Etyka i Nieskończony. Rozmowy z Philipp'em Nemo*, tłum. B. Opolska-Kokoszka, Kraków 1991, s. 8.

Słownik

egzystencja

(z łac. *ex* – poza + *sistere* – znajdować się) ludzkie istnienie, życie, rozumiane jako indywidualna realność, doświadczana przez każdego świadomego człowieka

metafizyka

(gr. *tá metá tá physiká* – to, co po fizyce) nauka, której przedmiotem jest to, co znajduje się ponad fizyką, ponad przyrodą; jeden z podstawowych działów filozofii, rozumiany rozmaicie w zależności od koncepcji samej filozofii

monizm

(gr. *mónos* – pojedynczy, jedyny) filozoficzne stanowisko sprowadzające całą rzeczywistość do jednej kategorii, zasady

pluralizm

(łac. *pluralis* – mnogi) filozoficzny pogląd, według którego wielość i różnorodność rzeczywistości nie da się sprowadzić do jednej zasady

ontologia

(z gr. *on óntos* – będący, byt + *lógos* – słowo, nauka) teoria bytu, jeden z podstawowych działów filozofii, utożsamiana niekiedy z metafizyką

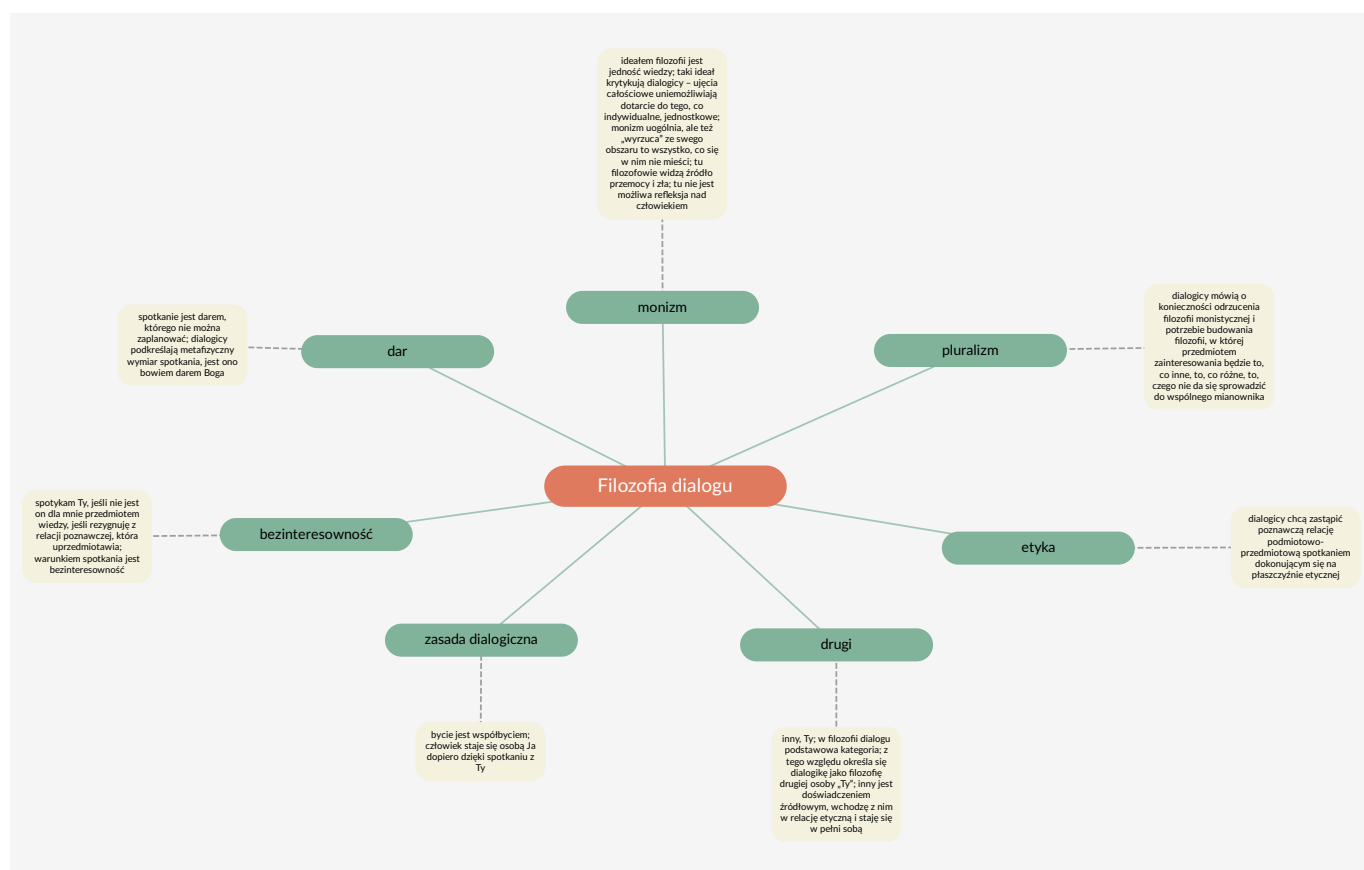
zasada dialogiczna

pogląd mówiący, że człowiek staje się Ja tylko w spotkaniu z Ty

Mapa myśli

Polecenie 1

Zapoznaj się z mapą myśli, prezentującą hasłowo najważniejsze pojęcia związane z filozofią dialogu. Scharakteryzuj tę myśl filozoficzną, odwołując się do słów kluczowych pojawiających się w multimedium.



Na podstawie: Tadeusz Gadacz, *Historia filozofii XX wieku*. Nurty, T. 2, Kraków 2009.

Polecenie 2

Zastanów się, czy opisywana przez filozofię dialogu relacja Ja–Ty zachowuje aktualność w rzeczywistości XXI wieku. Spróbuj scharakteryzować dominujący obecnie wirtualny model komunikacji w kategoriach zaproponowanych przez dialogików.

Sprawdź się

Pokaż ćwiczenia:   

Ćwiczenie 1



Zaznacz określenia niepasujące do filozofii dialogu.

☐ przedmiot

☐ dyskurs

☐ ontologia

☐ pluralizm

☐ relacja

☐ Ty

☐ byt

☐ logika

☐ metafizyka

☐ drugi

☐ spotkanie

☐ poznanie

☐ etyka

☐ monizm

☐ inny

☐ dar

Ćwiczenie 2



Zaznacz prawidłową odpowiedź:

Filozofia dialogu jest określana jako...

☐ filozofia trzeciej osoby.

☐ filozofia podmiotu.

☐ filozofia spotkania.

Ćwiczenie 3



Wyjaśnij za pomocą mapy myśli znaczenie „zasady dialogicznej”.

Ćwiczenie 4



Wyjaśnij, co to znaczy, że filozofia dialogu jest filozofią drugiej osoby „Ty”.

Ćwiczenie 5



Wyjaśnij, z jakiego powodu filozofia dialogu krytykuje tradycję filozofii europejskiej.

Tekst 1.

((Martin Buber

Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych

Relacja z Ty jest bezpośrednia. Między Ja i Ty nie ma żadnej pojęciowości, żadnej wiedzy, żadnej fantazji, a sama pamięć zmienia się, kiedy przechodzi od szczegółu do całości. Między Ja i Ty nie ma celu, nie ma pożądania ani antycypacji, a sama tęsknota zmienia się, gdy przechodzi od marzenia do zjawiska. Każdy środek jest przeszkodą. Tylko tam, gdzie rozpadły się wszelkie środki, dokonuje się spotkanie.

Źródło: Martin Buber, *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, tłum. Jan Doktór, Warszawa 1992, s. 45. Cytat za: Tadeusz Gadacz, *Historia filozofii XX wieku. Nurty*, t. 2, Kraków 2009, s. 570.

Tekst 2.

((Martin Buber

Problem człowieka

Tylko w żywym związku można bezpośrednio poznać istotowość człowieka, to, co tylko jemu jest właściwe. I goryl jest jednostką, a państwo termitów kolektywem, lecz Ja i Ty są tylko w naszym świecie, a są dlatego, że jest człowiek, ze stosunku do Ty bierze się Ja. Od rozważenia tego przedmiotu „człowiek z człowiekiem” musi zacząć filozoficzna nauka o człowieku ogarniająca antropologię i socjologię. Jeśli rozważasz pojedynczego człowieka samego w sobie, to widzisz nie więcej, niż udaje nam się zobaczyć na Księżycu; całościowy obraz daje dopiero człowiek z człowiekiem. Jeśli rozpatrujesz ogół sam w sobie, widzisz, człowieku, nie więcej niż udaje nam się zobaczyć na Drodze Mlecznej; dopiero człowiek z człowiekiem jest zarysowaną formą. Rozpatrz człowieka z człowiekiem, a za każdym razem będziesz widział dynamiczną dwójnię, która jest istotą człowieka: tutaj to, co daje, a tutaj to, co odbiera, tutaj siłę atakującą, a tutaj siłę odpierającą, tutaj naturę dociekającą, a tutaj ripostującą, a zawsze obie w jednym, wzajemnie

uzupełniającym się, obopólnym zaangażowaniu – razem zaś przedstawiające człowieka. Teraz możesz zwrócić się ku pojedynczemu człowiekowi i poznasz go jako człowieka po jego możliwości wejścia w związek; możesz zwrócić się ku ogółowi, a poznasz go jako człowieka po bogactwie jego związków. Do odpowiedzi na pytanie, „czym jest człowiek”, przybliżymy się wtedy, jeśli nauczymy się rozumieć go jako istotę, w której dialogice, w obopólnie obecnym byciu-we-dwoje, urzeczywistnia się i poznaje spotkanie jednego z drugim.

Źródło: Martin Buber, *Problem człowieka*, tłum. J. Doktór, Warszawa 1993, s. 93.

Tekst 3.

((Józef Tischner

Myślenie według wartości

Wydaje mi się, że przed wszelkim filozofowaniem, zwłaszcza u nas, trzeba dokonać istotnego wyboru: trzeba wybrać z tego, o czym myśleć można, to, o czym myśleć trzeba. A to, o czym myśleć trzeba, nie pochodzi u nas z kart książki, lecz twarzy zaniepokojonego swym losem człowieka. Kiedyś filozofia rodziła się z podziwu wobec otaczającego świata (Arystoteles). A potem także z wątpienia (Kartezjusz). A teraz, na naszej ziemi, rodzi się ona z bólu. O jakości filozofii decyduje jakość bólu ludzkiego, który chce filozofia wyrażać i któremu chce zaradzać. Kto tego nie widzi, jest bliski zdrady.

Źródło: Józef Tischner, *Myślenie według wartości*, Kraków 2002, s. 9.

Ćwiczenie 6



Na podstawie tekstu 1. wyjaśnij, czym jest spotkanie.

Ćwiczenie 7



Zapoznaj się z tekstem 2., a następnie odpowiedz na pytanie: Czym dla Martina Bubera jest człowiek?

Ćwiczenie 8



Zastanów się nad treścią tekstu 3. Co według Tischnera świadczy o jakości filozofowania?

Praca domowa

Czy uważasz, że zdanie Tischnera jest wciąż aktualne? Co jest dziś tym, o czym według ciebie trzeba myśleć? Co jest dzisiejszym bólem, któremu filozofia powinna zaradzić?

Dla nauczyciela

Autor: Katarzyna Maćkowska

Przedmiot: Filozofia

Temat: Człowiek w filozofii dialogu

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres rozszerzony

Podstawa programowa:

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

II. Elementy historii filozofii.

12. Egzystencjalizm. Uczeń:

4) charakteryzuje jeden z następujących kierunków filozofii XX wieku: filozofia życia, hermeneutyka, personalizm, filozofia dialogu;

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje w zakresie wielojęzyczności;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji.

Cele operacyjne. Uczeń:

- przedstawia okoliczności powstania filozofii dialogu;
- wyjaśnia stosunek dialogików do tradycji filozoficznej;
- charakteryzuje relację Ja–Ty;
- wskazuje miejsce człowieka w filozofii dialogu;
- interpretuje teksty filozoficzne Martina Bubera oraz Józefa Tischnera.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- dyskusja.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda;
- telefony z dostępem do internetu.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. **Przygotowanie do zajęć.** Nauczyciel loguje się na platformie i udostępnia uczniom e-materiał: „Człowiek w filozofii dialogu”. Prosi uczestników zajęć o rozwiązanie ćwiczeń nr 1 i 2 z sekcji „Sprawdź się” na podstawie treści w zakładce „Przeczytaj”.

Faza wprowadzająca:

1. Nauczyciel, po zalogowaniu się na platformie i wyświetleniu e-materiału, odczytuje uczniom temat zajęć oraz cele, a następnie prosi, by na ich podstawie uczniowie sformułowali kryteria sukcesu.
2. **Dyskusja wprowadzająca.** Nauczyciel, za pomocą dostępnego w panelu użytkownika raportu, sprawdza, którzy uczniowie zapoznali się z udostępnionym przed lekcją e-materiałem i wykonali zadane ćwiczenie. Jeśli odpowiedzi uczniów bardzo się różnią lub ćwiczenie okazało się trudne, nauczyciel omawia je na forum. Dyskusja.

Faza realizacyjna:

1. **Praca z tekstem.** Jeżeli przygotowanie uczniów do lekcji jest niewystarczające, nauczyciel prosi o indywidualne zapoznanie się z treścią w sekcji „Przeczytaj”. Każdy uczestnik zajęć podczas cichego czytania wynotowuje najważniejsze kwestie poruszone w tekście. Następnie wybrani uczniowie odczytują na głos swoje notatki. Nauczyciel inicjuje rozmowę kierowaną porządkującą ten etap pracy.
2. **Praca z multimedium.** Nauczyciel wyświetla na tablicy interaktywnej lub za pomocą rzutnika multimedium w sekcji „Mapa myśli”. Uczniowie odczytują polecenie: *Zapoznaj*

się z mapą myśli, prezentującą hasłowo najważniejsze pojęcia związane z filozofią dialogu. Scharakteryzuj tę myśl filozoficzną, odwołując się do słów kluczowych pojawiających się w multimedium i wykonuj je w parach. Następnie dziel się swoimi odpowiedziami na forum klasy.

Burza mózgów. Nauczyciel informuje uczniów, że nad poleceniem nr 2 w sekcji „Mapa myśli” będą pracować metodą burzy mózgów, i jeśli to konieczne, wyjaśnia jej zasady. Wyłania także moderatora, który będzie zapisywał pomysły na tablicy, po czym określa czas wykonania zadania. Następnie odczytuje polecenie: *Zastanów się, czy opisywana przez filozofię dialogu relacja Ja–Ty zachowuje aktualność w rzeczywistości XXI wieku. Spróbuj scharakteryzować dominujący obecnie wirtualny model komunikacji w kategoriach zaproponowanych przez dialogików.* Uczniowie podają swoje propozycje odpowiedzi. Po zakończeniu fazy twórczej następuje wspólna weryfikacja pomysłów. Nauczyciel prosi uczniów, aby porównali swoje propozycje z informacjami zamieszczonymi na tablicy.

3. **Ćwiczenia przedmiotowe.** Nauczyciel, korzystając z tablicy interaktywnej lub rzutnika, wyświetla treść ćwiczenia nr 3. Uczniowie pracują nad odpowiedziami indywidualnie. Następnie nauczyciel sprawdza w panelu użytkownika udzielone odpowiedzi i omawia je z uczniami.
4. Następne ćwiczenie nr 4, wyświetlone przez nauczyciela na tablicy, uczniowie rozwiązują w grupach 4-osobowych. Po jego wykonaniu i uzgodnieniu przez każdą grupę wspólnego oraz jednoznacznego wyboru następuje omówienie rezultatów na forum klasy.
Pozostając w grupach, uczniowie wykonują polecenie nr 5. Po ustalonym czasie grupy prezentują wyniki pracy na forum klasowym.
5. Ostatnią partię ćwiczeń (nr 6–8) uczniowie wykonują indywidualnie na podstawie zamieszczonych tekstów źródłowych.

Faza podsumowująca:

1. Wszyscy uczniowie podsumowują zajęcia, zwracając uwagę na nabyte umiejętności.

Praca domowa:

1. Uczniowie wykonują pracę domową sformułowaną w zakładce „Sprawdź się”: *Czy uważasz, że zdanie Tischnera jest wciąż aktualne? Co jest dziś tym, o czym według ciebie trzeba myśleć? Co jest dzisiejszym bólem, któremu filozofia powinna zaradzić?*

Materiały pomocnicze:

- *Jak uczyć filozofii i etyki w szkole? Materiały z ogólnopolskiej konferencji filozoficznej, Gdańsk 2017, dostępne w internecie:*
<http://nauczaniefilozofii.ug.edu.pl/sites/default/files/Abstrakty.pdf> [dostęp: 27.11.2019].

- Femiak T., *O sztuce uświadomionego mówienia – czyli jakiej filozofii uczniowie potrzebują?*, w: „Edukacja Filozoficzna” 32(2001), s. 147–160.
- Migasiński J., *Filozofia nowożytna*, Warszawa 2011.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, tom 3, Warszawa 2005.
- *Filozofia w szkole. Współczesne dylematy i wyzwania etyczne*, t. 6, red. B. Burlikowski i W. Rechlewicz, Kielce 2005.
- Martens E., *Dydaktyka filozoficzna*, w: „Edukacja Filozoficzna” 6 (1988).

Wskazówki metodyczne opisujące różne zastosowania multimedium:

- Uczniowie mogą wykorzystać medium w sekcji „Mapa myśli” do przygotowania się do lekcji powtórkowej.